

Ljubica Milosavljević

*Institut za etnologiju i antropologiju,
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
ljmilosa@f.bg.ac.rs*

Dragana Antonijević

*Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
dantonij@f.bg.ac.rs*

Starački domovi kao perspektiva i realnost starih gastarbajtera*

Apstrakt: Istraživačka pažnja na projektu bila je usmerena ka starijoj gastarbajterskoj populaciji, koja se mahom nalazi u statusu invalidskih penzionera, ili ka starima čiji se članovi porodice nalaze na radu u inostranstvu. Kao jedan od značajnijih kriterijuma za određenje gastarbajterske populacije uzet je ulazak u aktivnu sferu rada, specifičnu po pretpostavljenoj „privremenosti“ u zemlji radnog boravka; dok se za određenje starosti vezuje kriterijum izlaska iz aktivne sfere rada. Na ovaj način nastao je jedan novi *stari čovek – devizni penzioner* čije su strategije delovanja u starosti delom u fokusu ovog rada. Pored označenih strategija, u ovom prilogu analizirane su i strategije delovanja porodice gastarbajtera koja se suočava sa starošću srodnika koji povremeno ili trajno žive u matici; ali i one strategije koje je pokušalo da razvije Gerontološko društvo Srbije u saradnji s doskorašnjim Ministarstvom za dijasporu RS s ciljem da ostarele gastarbajtere privuku u domaće staračke domove, ali i da tzv. dijasporu stimulišu da ulaže u ovaj vid pružanja usluga starima. U najkraćem, životna iskustva i stavovi četrnaest penzionisanih ispitanika, sa kojima su intervjui vođeni u Kučevu i Beču u pogledu starosti, života u staračkom domu koji je u potencijalnoj perspektivi ili se odvija sada, sličnosti i/ili razlika između njih i drugih starih ljudi sa kojima se susreću u inostranstvu ili kod kuće; kao i iskustva u radu s ostarelom gastarbajterskom populacijom šest zaposlenih u privatnom i državnom domu u Kučevu, biće predmet analize koja sledi.

Ključne reči: stari gastarbajteri, starost, starački domovi, strategije delovanja

* Rad je rezultat istraživanja na projektima: „Antropološko proučavanje Srbije – od kulturnog nasleđa do modernog društva“ (177035) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS i „Ambivalentna nostalgija u kulturnom nasleđu i identitetu gastarbajtera“ koji finansira Ministarstvo kulture i informisanja RS.

Uvod

Rad ima za cilj da predstavi deo rezultata istraživanja koje je sprovedeno 2014. godine u Kučevu i Beču. Istraživačka pažnja bila je usmerena ka starijoj gastarbajterskoj populaciji koja se mahom nalazi u statusu invalidskih penzionera, ili ka starima čiji se članovi porodice nalaze na radu u inostranstvu. Antropološki pristup označenom problemu podrazumevaće analizu strategija delovanja koje preduzimaju (stari) gastarbajteri s ciljem što adekvatnijeg suočavanja sa promenama koje su u stalnom nastajanju shodno privrednim, političkim, ekonomskim i socijalnim kretanjima u oba društva – zemlje matice i zemlje radnog boravka.

Imajući u vidu da antropologija, između ostalog, proučava i socio-kulturne i vrednosne sisteme koji se menjaju usled kretanja stanovništva i difuzije kulturnih karakteristika, kao i konstruisanje novih identiteta (King 2002, 90), kao posledicu označenih procesa moguće je konstatovati i to da je nastao jedan drugačiji *stari čovek – devizni pensioner*. Ovaj *pensioner*, koji najčešće živi i tamo i ovde, ispoljava značajno drugačije karakteristike u odnosu na pensionere u zemlji radnog boravka kao i u zemlji matici, ali i posebno razvijene strategije s ciljem prevazilaženja problema skopčanih sa starošću,¹ što je u skladu s iskazom da „kada ljudi rešavaju probleme oni konstruišu strategije delovanja – dosledne (ali ne fiksirane ili nepromenljive) načine uređivanja delovanja kroz vreme“ (Laz 1998, 102). Sledstveno tome, ovaj rad ima za cilj da predstavi i obrazloži uočene strategije koje, u isto vreme, mogu predstavljati i strategiju migrantskog domaćinstva koja se definiše kao „proizvod kombinacija planirane akcije, pojave neočekivanih događaja, promene životne sredine, razvoja novih pogleda na život ljudi i taktika koje su nužno prilagođene promenama u društvenom kontekstu i zemlje slanja i zemlje prijema“ (Urano and Yamamoto 2008, 226) a koja, u krajnjoj instanci, ostarelog gastarbajtera, u sve većem broju slučajeva, smešta daleko od očiju javnosti – u dom za stara lica.

Kako je došlo do ove promene; kakve statove o njoj imaju gastarbajteri koji se suočavaju sa vlastitom starošću; te kako poslednju etapu života provode stari gastarbajteri u staračkim domovima, bilo da je državni ili privatni – neka su od pitanja na koja će pokušati da odgovori ovaj tekst. U fokusu interesovanja takođe su bila i pitanja kakve se strategije razvijaju u zemlji matici da bi se populacija deviznih penzionera privukla da koristi usluge datih ustanova; kao i kakve se strategije razvijaju ne bi li dijaspora preuzela inicijativu u otvaranju privatnih domova i na taj način investirala zarađeni novac u zemlju porekla.

Budući da je predmet našeg istraživanja bila ostarela gastarbajterska populacija, analiziranom fenomenu biće pristupljeno iz ugla *antropologije migracija* i *antropologije starosti*. Intenzivnije proučavanje migracija otpočinje 60-ih

¹ Koje sa pomenutima može deliti, ali koji mogu biti i posledica njegove neukorenjenosti (ili nikada potpune ukorenjenosti) u obe označene sredine.

godina 20. veka u različitim disciplinama (Antonijević 2013a, 13–14), s tim da se detaljnije proučavanje konkretne gastarbjaterske populacije u domaćim antropološkim okvirima vezuje za nekoliko prethodnih godina (v. Antonijević *et al.* 2011; Antonijević 2011a; Antonijević 2011b; Antonijević 2012; Antonijević 2013a; Antonijević *et al.* 2013b; Крстић 2011; Kovačević i Krstić 2011; Крстић 2013). *Stari* kao socio-kulturni fenomen takođe spada u red relevantnih antropoloških tema ka kojima se savremena srpska antropologija okrenula gotovo u istom trenutku kada i ka proučavanju gastarbjatera (videti Milosavljević 2008; Kovač 2010, Kovačević 2010, Milosavljević 2010a; Milosavljević 2010b, Milosavljević 2012).

Najsveobuhvatnije određenje pojma *gastarbjater* pružila je Dragana Antonijević u studiji *Stranac ovdje, stranac tamo – Antropološko istraživanje kulturnog identiteta gastarbjatera* koje će biti preuzeto i u analizi koja sledi. Autorka, naime, pristupa definisanju pojma u smislu njegove semantičke sadržine uslovljene etimološkim poreklom reči, socio-ekonomskim, političko-istorijskim i ideološkim kontekstom:

Konceptualno razumevanje ovog pojma, koje ne bi uzimalo u obzir samo leksički nivo značenja – „gost radnik“, već širi semantički sadržaj, svakako bi moralo da pođe od posebnog društvenog i vremenskog konteksta u kome je pojam nastao da bi označio specifične karakteristike čitave jedne grupe ljudi. Taj kontekst je poznat – reč je o početku 60-ih godina XX veka kada je put ekonomske migracije krenula masa radnika iz siromašnih zemalja južne i jugoistočne Evrope da bi, tokom *privremene rada* u zapadnoevropskim zemljama, doprinela ne samo blagostanju i izgradnji tih zemalja, već i sopstvenom standardu i boljem životu. Jedina komunistička zemlja koja je u to vreme, isprva nerado, a potom masovno i stihijski dozvolila (isključivo) svojim nekvalifikovanim i niskokvalifikovanim radnicima da odu u zapadnu „kapitalističku Evropu“ na „privatno zapošljavanje“, bila je bivša Jugoslavija. Činjenica je, dakle, da gastarbjateri predstavljaju specifičnu, brojnu, mada heterogenu skupinu ljudi koja ima svest o sebi i svom statusu i koju drugi ljudi u zemlji matici i zemlji radnog boravka percipiraju kao posebnu (Antonijević 2013a, 37–38).

U skladu s navedenim i sa činjenicom da se radi o vremenskom okviru dužem od pola veka u kojem su gastarbjateri u potrazi za boljim životom preduzimali radne migracije (o migracionim talasima tj. „gastarbjaterskim periodima“ više u Antonijević 2013, 62–64), jasno je da je prošlo dovoljno vremena da bismo danas govorili o ostareloj populaciji, bilo da ona pripada kategoriji tzv. povratnika (o njima više u Cerase 1974; Gmelch 1980; Antonijević 2013, 247–263) ili onih čiji se privremeni status pretvorio u trajni boravak u zemlji useljenja, pri čemu i jedni i drugi u značajnoj meri ispoljavaju karakteristike tzv. *yo-yo migranata*². Međutim, ne samo činjenica da se danas u velikim kućama,

² *Pendulum* ili *yo-yo* migracije podrazumevaju boravak u zemlji porekla od nekoliko meseci tokom leta, dok se u inostranstvu tokom ostatka godine uživaju druge prednosti (Margolis 1995 prema Markov 2012, 124–125).

koje se neretko označavaju kao vid neracionalne potrošnje, srećemo sa starim, često i istrošenim i isluženim bivšim „privremenim“ radnicima u inostranstvu koji su sada u penziji, već i to da je *rad* jedna od najvažnijih odrednica za definisanje gastarbajtera, ali i za konstruisanje starosti kao društvenog problema, vodi potrebi da se pruži preciznije određenje *starosti*. Radi se, naime, o tome da je u procesu definisanja starosti važnu ulogu imalo uspostavljanje starosnog kriterijuma za isključivanje iz sfere rada tj. penzionisanje:

Starost je proizvod društvenog dogovora i budući da nije fiksirani fenomen, u svoje „rastegljivo“ okrilje može primati različite starosne skupine određenih društvenih grupa. Ukratko, starost (...) nije uvek priznavana kao pripadajuća istovetnoj dobnoj strukturi tj. onoj čiji bi početak podrazumevao određenje pomoću međe postavljene počev od odabrane godine u životu. Ona, međutim, nije bila konstruisana ni kao društveni problem pripadajući svim društvenim strukturama (...) i pored toga što pripadnici tih struktura protokom vremena podležu procesu starenja. Starost koja je posledica bioloških procesa i starost koja je posledica procesa društvenog konstruisanja, jasno je, nisu istovetne starosti (Milosavljević 2014a, 8–9).

S druge strane, u procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema, pored hronološki starijeg potprocesa koji se odnosio na uspostavljanje penzijskog osiguranja, penzionog sistema i formiranja penzionisanog dela društva (Milosavljević 2014a), učestvovao je i donekle odvojeni potproces konstruisanja starosti kao društvenog problema kroz organizovano zbrinjavanje i stanovanje u starosti, tj. kroz *domski smeštaj* (Milosavljević 2014b). Primer preklapanja ova dva potprocesa predstavljaju, upravo, devizni penzioneri koji u sve znatnijem broju poslednju životnu deonicu provode u staračkom domu, kod kojih je moguće uočiti i apostrofiranu fluidnost u određenju starosti što će biti jasno uočljivo na primeru dobi u kojoj su otišli u penziju.

Metodološki postupak i profil ispitanika

Terensko istraživanje sprovedeno je tokom avgusta i oktobra 2014. godine. Prvi deo istraživanja podrazumevao je intervju s deviznim penzionerima povratnicima koji žive u svojim kućama u Kučevu i okolini, kao i s deviznim penzionerima koji naizmenično menjaju dve adrese – inostranu i domaću. Pored njih, razgovori su vođeni i s deviznim penzionerima koji su zavisni od tuđe nege i pomoći, a koji su u vreme istraživanja živeli ili u privatnom staračkom domu „Homoljski raj“ u Kučevu ili u državnom domu u istom mestu. Značajni podaci o ovoj kategoriji gastarbajtera dobijeni su i iz intervju sa zaposlenima oba doma i Centra za socijalni rad Kučevo. U privatnom domu razgovor je obavljen

s vlasnicom doma, menadžerom i socijalnom radnicom. U državnom domu intervjuisana je glavna medicinska sestra, dok je u Centru za socijalni rad razgovor vođen s pravnikom i sa specijalnim pedagogom (nekada v.d. direktorkom Doma za stara i odrasla lica Kučevo). Drugi deo terenskog istraživanja obavljen je u Beču oktobra 2014. godine kada su prikupljeni relevantni podaci od starijih gastarbajtera koji veći deo godine provode u ovom gradu, među kojima ima i onih kojima je Beč postao stalna adresa.

Dubina i trajanje intervjuja bili su ograničeni različitim faktorima. S jedne strane, kao ograničavajući faktor javilo se zdravstveno stanje ispitanika. Kod sagovornika koji su koristili uslugu domskog zbrinjavanja i stanovanja ovo je bio najveći problem. Problemi su se kretali od gubitka sluha, preko opšte loše zdravstvene slike, do dijagnoze shizofrenije kod jedne od sagovornica. Takođe, otežavajuća okolnost jeste i vođenje intervjuja u instituciji čije je vreme čvrsto strukturirano i podređeno pojedinim aktivnostima, pregledima, terapijama i obrocima korisnika, zbog čega su neki razgovori trajali kraće nego što bi to bilo u drugačijim okolnostima. I rad sa zaposlenima imao je svoje poteškoće prevashodno zbog njihovog nedostatka vremena, ali ne i želje da se obave intervjui na adekvatan način. Razgovori koji su vođeni u kućama ispitanika nisu bili opterećeni navedenim problemima i obično su trajali nekoliko sati. Voljnost da ispitanici ugoste istraživače kod svojih kuća u Kučevu, u Beču se pretvarala u izbegavanje susreta u vlastitim domovima. Dva intervjuja su, tako, obavljena na klupi pored kanala Dunava, dok su dva obavljena na klupama jedne bečke pijace.

Radi lakšeg iznošenja prikupljene građe i njene analize, ispitanici će biti podeljeni prema različitim kriterijumima. Prvi se odnosi na činjenicu da li žive samostalno ili žive u domu. Drugi se, pak, odnosi na to da li žive u Srbiji ili žive u Beču, mada je već napomenuto da je ovo razgraničenje problematično zbog tendencije života na dve adrese, shodno potrebi očuvanja ili dostizanja određenog kvaliteta života koji može biti definisan kao „široki spektar dimenzija ljudskog iskustva od onih koje se vezuju za stvari nužne za život, kao što su hrana i sklonište, do onih koje su povezane sa postizanjem osećaja ispunjenja i sreće“ (Meeberg, prema Noro & Aro 1996, 355), ali i kao „dinamična interakcija između spoljašnjih uslova života pojedinca i unutrašnjih doživljaja tih uslova“ (Brown *et al.*, prema Noro & Aro 1996, 355), što važi i za ispitanike, ali i za gastarbajtere u širem smislu.

Životna iskustva i stavovi ispitanika o programiranim istraživačkim pitanjima biće navođeni pod vlastitim imenom, osim u slučaju zaposlenih u privatnom staračkom domu, državnom domu za stara i odrasla lica i Centru za socijalni rad kada će iskazi biti navođeni uz napomenu o radnoj poziciji informanta.

Stavovi o potencijalnom životu u staračkom domu starijih gastarbajtera koji žive nezavisno od nege i pomoći drugih lica

U ovom delu rada biće predstavljena i analizirana građa dobijena intervjuisanjem starijih gastarbajtera koji žive ili u Srbiji ili na relaciji Srbija – zemlja radne migracije, ili su se, pak, opredelili za trajno naseljenje u zemlji u kojoj su proveli radni vek³. Svih deset ispitanika žive nezavisno od nege i pomoći drugih lica, bilo da se radi o članovima porodice ili stručnim licima u privatnom ili državnom staračkom domu. Pod negom i pomoći drugih lica u radu će se podrazumevati permanentna i kontinuirana pomoć u obavljanju svakodnevnih aktivnosti, hranjenja, kupanja, uzimanja terapije i slično usled bolesti skopčane sa starošću pojedinca (više u Milosavljević 2011a), što kod ovih ispitanika nije slučaj iako je velika većina u zdravstvenom riziku od mnogih hroničnih bolesti.

Prvu grupu ispitanika čine devizni penzioneri koji samostalno žive u domovini tokom cele godine ili tokom višemesečnih boravaka u Srbiji. Svih šest ispitanika su tzv. *invalidski penzioneri*. Period odlaska u inostranstvo se, takođe, poklapa i podrazumeva period od druge polovine šezdesetih godina do polovine sedamdesetih godina prošlog veka i predstavljaju prvu generaciju gastarbajtera (o prvoj generaciji gastarbajtera više u Marković 2009, 12). Radi se, mahom, o nisko kvalifikovanoj ili nekvalifikovanoj radnoj snazi koja je put zapadne Evrope krenula u mlađim godinama iz ekonomskih razloga, zbog čega ispitanici predstavljaju klasične primere radnih migranata⁴.

³ U konkretnom slučaju radi se o našim ljudima u Beču.

⁴ **Ratiborka** i danas živi na relaciji Kučevo-Amsterdam u koji se iselila 1970. godine sa završenom srednjom ekonomskom školom. U vreme vođenja razgovora imala je 71 godinu i preko dvadeset godina penzionerskog statusa, budući da je invalidsku penziju stekla sa 50 godina, nakon saobraćajne nesreće u kojoj joj je stradao suprug. Radila je, mahom, kao čistačica dok danas izdaje sprat kuće koji poseduje u Amsterdamu i time dopunjava penzijsko primanje koje je oko 800 evra. Srčani je bolesnik i šećeraš, kreće se uz pomoć štapa ili invalidskih kolica. Njena kompletna porodica je u inostranstvu.

Cvetko je 1970. godine otišao u Bazel. U vreme vođenja intervjuja imao je 69 godina i već je sedamnaest godina bio u penziji, s tim da je sa 65 godina prešao iz invalidske u starosnu. Za prvu je, kako kaže, „morao malo da mučka“, nakon što je 1997. godine odlučio da više ne radi posle jedne operacije i šećerne bolesti koja mu je dijagnostikovana. Najduže je radio na teškim poslovima u kanalu. Nakon nekoliko godina u invalidskoj penziji, vratio se u Kučevo gde provodi veći deo godine. Deca i prauunci su i dalje u inostranstvu, kao i njegova supruga koja povremeno dolazi u Srbiju, zbog čega su angažovali ženu da mu pomaže u održavanju domaćinstva.

Miodrag se iz Srbije iselio 1966. godine. U vreme razgovora imao je 84 godine. Nakon preloma kičme koji je zadobio u autobuskoj nesreći 1971. godine, dve godine je bio na bolovanju, a onda stiče status invalidskog penzionera. Iz Austrije se vraća 1982.

Razgovor o staračkim domovima kao krajnjem ishodištu starosti „zatvara“ sagovornike i čini da daju nevoljne, negativne i krajnje hipotetičke odgovore. Međutim, pre nego što dođe do poslednjeg koraka koji najčešće preduzima porodica, delom ili u potpunosti naseljena u inostranstvu, izlaz se traži u angažovanju tzv. *žena*. Radi se najčešće o nekvalifikovanoj ženskoj snazi iz sela koja se unajmljuje ili da obilazi ostarelu osobu ili da pređe da živi kod nje. Neki od ispitanika imaju, upravo, takvu pomoć pod stare dane. Ove žene, budući da rade u sivoj zoni, i dalje su jevtinije od samog smeštaja u dom i imaju višestruku funkciju. Pored one da brinu o staroj osobi, one često imaju i zaduženje da odrade kućne poslove i budu osoba koja posreduje između članova porodice, koji su i inostranstvu, i onih koji su u zemlji. U ovoj pojavi možemo prepoznati uslugu starima koja nije uspeła dovoljno da se ustali u ruralnim oblastima tj. o *geronto domaćicama* (više u Milosavljević 2014b). Činjenica da stari gastarbajteri predstavljaju ili razlog za nečiji posao ili su oni poslodavci govori u prilog tome da njihov uticaj, ipak, postoji u sredini u kojoj provode dane u starosti, uprkos viđenju povratnika kao onih koji su bez uticaja kada se vrte u mesto porekla. Možda još značajniju ulogu imaju kada je reč o usluzi domskog zbrinjavanja⁵ gde bismo im možda mogli priznati i nevoljnu ali, ipak, modernizatorsku ulogu pored ukorenjenog viđenja o slaboj zastupljenosti i nedovoljnoj iskorišćenosti gastarbajtera u modernizaciji⁶.

Stavovi ispitanika prema staračkim domovima, bilo da se radi o domaćim ili inostranim, privatnim ili državnim, otkrivaju prethodno pomenutu nevoljnost.

godine zbog starosti i bolesti roditelja. Živi sam. Udovac je jedanaest godina, a deca i unuci žive u inostranstvu. Danas izrađuje nošnje i čilime koje prodaje, sam se stara o domaćinstvu uz pomoć povremenih dolazaka žene iz sela koja mu pomaže.

Velimir odlazi u Francusku 1970. godine. Kasnije prelazi u Austriju. On i njegova žena **Veselija** radili su 40 godina u istoj fabrici obuće u Tirolu. Velimir je u vreme vođenja razgovora imao 71 godinu. Sa 60 godina je otišao u invalidsku penziju zbog šećera. Veselija u prevremenu penziju odlazi sa 55 godina samo mesec dana pre nego što bi stekla uslov za punu penziju prema stažu. Većinu vremena provode u Srbiji, a u Austriju idu po potrebi, najčešće na lekarske preglede. U poslednjih godinu dana, od kada su se vratili za stalno, žive sa sinom i snajom.

Lale je radni vek proveo u Beču. U vreme vođenja intervjuja imao je 63 godine. U invalidskoj penziji je od 54. godine u koju je otišao zbog problema s arterijom i operacije koju je imao sa 49 godina. U selu Klenje živi sa sinom i snajom. Žena je ostala da živi u Beču, pošto je šećeraš i potrebna joj je stalna lekarska nega. Lale se danas bavi poljoprivredom, ima farmu svinja i kokošaka i od te zarade dopunjava invalidsku penziju koja iznosi 600 evra.

⁵ Kao sve masovniji korisnici usluga privatnih, ali i državnih domova.

⁶ O gastarbajterima kao faktoru modernizacije više u Antonijević 2013, 197–214; Marković 2005.

Posle prvobitnog odbijanja da odgovori na pitanje, Miodrag kaže: *Da idem ja? Nemoj, molim te, da mi to pominješ. Ne, ne. Ja bih pre uzeo pušku da se ubijem ili da metem prst u struju, nego da idem u starački dom. Ja da idem kod moje imovine i mojih sinova? Oni će da se brinu o meni. Za to nej da mislim. Cvetko, takođe, računa na pomoć sina i odgovara u svoje i suprugino ime: Nećemo mi. Sin će da napusti decu tamo da bude sa mnom. Sve zavisi od dece. Veliko iznenađenje zbog čega mu se, uopšte, i postavlja takvo pitanje pokazao je i Lale: *Ne. Kod mene je to praktično nemoguće. Od mene svako ima ogroman profit.*⁷ *Kada bih bio toliko istrošena osoba, nepokretna, bezveze, ondak neka bude kako bude. Smatram da bi moji sin i snaja trebali da brinu o meni po nekom pravilu i redosledu. Umereniji odgovor, takođe, uverena da je, gotovo, nemoguće da ode u dom dala je Ratiborka: *Ja ne bih volela da odem u starački dom ali ako dođe do toga, neće mi biti strano. Pre bih otišla u naš dom, nego u holandski. Zašto da lomim svoj jezik tamo i da pričam holandski kad mogu sa svojim babama da se svađam i da se psujemo na srpskom? Dom je za starce i ja svoju decu ne bih ugrožavala da oni zbog mene imaju problema.***

Međutim, za „tamo, neke druge“ znaju da su „završili u domu“ za šta najviše krive njihovu decu. I o samim ustanovama pokazuju priličnu informisanost. Znaju da su uslovi u inostranstvu bolji nego ovde, ali i to da su i tamo državni domovi lošiji. Razumeju kulturološku razliku i razloge zbog kojih tamošnji ljudi češće odlaze u dom nego ovde, a u razumevanju ovog fenomena, sa kojim nisu mogli da se sretnu u Srbiji budući da takvi domovi dugo vremena nisu postojali ni u Kučevu ni u okolini, pomogle su im i informacije naših žena koje u velikom broju rade u domovima ove vrste u zemlji radnog boravka. I dok im se ova praksa ne dopada, makar ne za njih, način na koji stari ljudi žive u inostranstvu ocenjuju kao daleko pozitivniji. Opisujući život prosečnog Austrijanca, Velimir kaže: *Tamo je bolje. Sedu obučeni lepo. Idu od kafica do kafica. Razgovaraju. Naročito u Beču. Smeju se. Ovde stari ljudi radu. I prljavi su. Nisu čisti kao tamo što je čovek obučen lepo. Ja ne mogu da budem čist ako idem kod svinje, ma samo i da ih gledam. Ne moram ništa da radim oko njih, a opet sam prljav.* Za Holandane Ratiborka kaže sledeće: *Oni provode i mlade i srednje i staračke dane bolje nego mi. Oni znaju da žive. Mi mislimo da ćemo da živimo pet vekova pa da imamo vremena da sve rasporedimo u životu. Njihova deca sa 16 godina mogu da idu gde hoće. Ti baba i deda obilaze svet, uživaju, idu po ustanovama gde se skupljaju starci i mlađi. Oni uživaju. Oni žive svoj život!*

Ukratko, veza dece i starih roditelja ocenjuje se kao najvažnija, dok im je u ranijim etapama života kao strategija služilo upravo ostavljanje dece kod baba i deda. Ove veze, međutim, često su narušene različitim interesima dvaju generacija ili činjenicom da roditeljski život na distanci nije dozvoljavao adekvatnu

⁷ Misli na to da on ima najviše primanje u kući i ušteđevinu, te da i sin i snaja praktično žive od tog novca.

povezanost sa decom (više u Anić i Pavlinić Wolf, 1985) od koje se sada očekuje pomoć. Igranje na kartu novca tj. činjenice da donose deviznu penziju u kuću, poslednja je strategija koja gastarbajterima-povratnicima preostaje dok su još relativno aktivni.

Gastarbajteri u Beču o staračkim domovima

Spremnost da razgovaraju o perspektivi u staračkom domu pokazali su i naši sagovornici iz Beča. I ova kategorija ispitanika, uprkos malobrojnom uzorku, ispoljava izrazitu heterogenost, ovoga puta kroz činjenicu da su ispitanici u statusu penzionera prema različitim kriterijumima⁸. Dve ispitanice su u starosnoj penziji, jedan ispitanik je u tzv. *koridor penziji*,⁹ dok je drugi na socijalnoj pomoći i u fazi čekanja da pređe na starosnu penziju. Ono što je, takođe, značajna razlika jeste i to da vremenski raspon u kojem su se naselili u Beču podrazumeva period od 1968. godine do 2004. godine, te da pripadaju različitim migracijskim talasima. Žive, mahom, u manjim stambenim jedinicama, dok samo neki od njih imaju ozidane kuće u zemlji matici.

⁸ **Milica** je u trenutku vođenja razgovora imala 60 godina. Od 1968. godine godine živi u Beču u koji je došla sa roditeljima kada joj je bilo četrnaest godina. Počinje da radi sa petnaest i nakon četrdeset godina rada, pre pet godina je ostvarila punu starosnu penziju od 1050 evra. Radila je kao čistačica na raznim mestima, ali i u državnom staračkom domu. Ima troje dece i četvoro unučadi koji žive u Beču. Sa sinom i snajom živi u malom stanu. U selu Đurinač kod Mladenovca je ozidala kuću u kojoj niko ne živi. Samo je ona obilazila četiri, pet puta godišnje.

Ljubica je iz Bijeljine došla u Beč 1971. godinu sa mužem. U trenutku vođenja razgovora imala je 63 godine. Ostvarila je punih četrdeset godina staža kao spremačica u hotelu. Ima sina, ćerku i unuke. Jedna je od malobrojnih koja se ne žali na zdravstvene probleme. Sa mužem je ozidala kuću u Bjeljini zbog čega danas žali. Ne namerava da se vrati u Bosnu.

Slavko je u trenutku vođenja razgovora imao 64 godine. U Beču živi trideset godina. Sa 48 godina je ostao bez posla. Bio je neko vreme na socijalnoj pomoći. Kada je napunio 62 godine odlazi u tzv. *koridor penziju* i danas radi dva dana u nedelji po dva sata kao perač prozora. Ima jednu ćerku. Živi sa drugom ženom u stanu od osamdeset kvadrata. U Beogradu nije sazidao kuću i ne žali zbog toga. Ne planira da se vrati u Srbiju.

Ljubiša je iz sela Lozovik kod Velike Plane i ima 65 godina. U Beč dolazi 2004. godine po osnovu tzv. spajanja porodice, pošto su mu se sin i ćerka iselili kada je počeo rat u Bosni. Neko vreme je radio i u Francuskoj. Bio je konfeksionar. Po povratku u Srbiju bio je potpredsednik SPS-a iz Velike Plane. Danas i on i žena žive od socijalne pomoći koja za oboje iznosi 1250 evra. Planira da se vrati u svoje selo kad stekne pravo na starosnu penziju u Srbiji.

⁹ *Koridor penzija* predstavlja zapravo prelazni period, u koji se odlazi sa 62 godine, u kojem se prima umanjena penzija nakon primanja socijalne pomoći, a pre sticanja uslova za starosnu penziju sa 65 godine.

Naše dve sagovornice iz Beča pokazale su otvorenost u razmišljanju o odlasku u starački dom ali same, međutim, ne bi volele da u takvoj ustanovi okončaju život iako su svesne da je to moguće i naglašavaju da deci ne bi zamerile ako bi do toga došlo, s tim da „stavljanje“ starog roditelja, ipak, smatraju grehom. Milica koja je i radila kao čistačica u staračkom domu kaže: *Pa, ja sam rekla deci mojoj. Ne daj Bože, samo da budem nepokretna, e to je žalosno. Onda, da se ne muču sa mnom. To je to, problem. Ne bi ja nji' smetala. Ne bi im zamerila. Bolje da mene neko drugi higijeniše, nego deca da se muču sa mnom.* I druga sagovornica, Ljubica, ističe da se ne bi ljutila na decu ako se pokaže potreba za tim da je smeste u starački dom ali dok govori o domovima, uopšte, i o svojim starima progovara i o vlastitim stavovima na ovu temu: *Naši ljudi ne vole da idu u starački dom. To je naš mentalitet. To je za nas jedan poraz. Poraz djece, unučadi da nas sprema u starački dom. Ja svoje roditelje ne bih spremila u starački dom, ne mogu da vam opišam. Još nisam čula ni za jednog gastarbajtera da je to uradio, da je opremio roditelje u starački dom nego žive zajedno u stanu. Ni moj sin ne bi, a sigurna sam da ni drugi ljudi ne bi, što ih ja znam.*

Slavkov odgovor je bio kategorično protiv mogućnosti odlaska u dom: *Ne. To ne dolazi u obzir. Nisam uopšte o tome razmišljao. Ja sam toliko dobrodržeci da meni mnogi zavide. Ove što vidite ovde¹⁰, 99% su bolesni. To mogu da vam potpišem. Prvi problem naših ljudi u inostranstvu je hrana. Nezdravo se hrane da bi ušparali. Hoćete da napravite kuću od 400 kvadrata, e onda se jedu otpaci i sve nezdravo i pre ili kasnije mora da dođe do holesterola, zakrećenja krvnih sudova, problema sa srcem, šećerom u krvi...*

Starački domovi kao gastarbajterska realnost

Na ovom mestu važno je ukazati na jednu od širih državnih strategija, postavljenu u željenu perspektivu, kada je populacija gastarbajtera u pitanju. Radi se, naime, o pokušaju da se razviju privatni domski kapaciteti i privuče *dijaspora* bilo da investira, bilo da koristi te kapacitete. Prepoznavanje gastarbajtera, obuhvaćenih pojmom *dijaspora* i „pripadajućih“ resornom Ministarstvu¹¹, kao faktora koji može da preokrene domaće prilike kada su u pitanju domski smeštajni kapaciteti i kvalitet usluge moguće je pratiti od otpočinjanja tzv. reformskih procesa 2000-ih godina i procesa priključivanja Republike Srbije Evropskoj uniji. Kao rezultat ovog „prepoznavanja“ nastao je i vodič za *dijasporu Mreža gerontoloških kapaciteta u Srbiji* (Dinić *et al.* 2008) koji je izradilo Gerontološko društvo Srbije. Opravdanost u pokušaju da se privuku privatni

¹⁰ Razgovor je vođen na pijaci Brunenmarkt gde na klupama sedi dosta našeg starijeg, muškog sveta.

¹¹ O pojmu *dijaspora* više u Krстић 2011; Kovačević i Krстиć 2011, 974–975.

investitori iz dijaspore, ali i korisnici koji žive u inostranstvu, potcrtana je višestrukim faktorima – od onih da se stanovništvo Srbije nalazi među pet najstarijih u Evropi i deset u svetu, do obrazlaganja nepovoljne situacije činjenicom da je iseljavanje s ovog područja kontinuirano i procene da se 2002. godine na privremenom radu/boravku u inostranstvu nalazilo 5,5% našeg stanovništva tj. više od 400 000 ljudi, te da bi realna cifra mogla iznositi, čak, četiri miliona ljudi (Dinić *et al.* 2008, 10–12). Na osnovu ankete koju je 2006. godine sprovedla sociolog Dragana Dinić, putem elektronske pošte tj. slanjem upitnika na nekoliko stotina adresa, dobijeni su odgovori na pitanja o glavnim motivima za povratak ove populacije. Anketirani su, između ostalog, naveli: odlazak u penziju, spajanje sa porodicom u matici, pokretnu i nepokretnu imovinu koju poseduju ovde, pokretanje biznisa, ali i prihvatljive domske kapacitete, kvalitetan pansionski smeštaj i savremene gerontološke usluge jevtinije od istovetnih u inostranstvu... (Isto, 13). Kao način da se zadovolje iskazane potrebe, autori Vodiča prepoznali su, upravo, privatne domove koji sa državnim smanjuju nedovoljnost u pogledu kapaciteta. Prevedemo li ovo na primer Kučeva gde postoji samo jedan privatni dom sa šesnaest ležajeva¹² i gde je državni dom nastao nakon gašenja kolektivnog izbegličkog centra, uz napomenu da sve do Požarevca, Malog Crnića, Jagodine, Kruševca, Aleksinca i Knjaževca nema državnih domova, te da privatni velikim delom pripadaju nelegalnoj zoni poslovanja, jasno je da je problem kapaciteta veliki, čak, među najvećima u zemlji. Međutim, činjenica da ni jedan ispitanik obuhvaćen ovim ispitivanjem nije čuo za ovu inicijativu, niti je iskazao spremnost da prihvati ponuđeno, obeshrabruje da bi nešto konkretnije moglo da se promeni iako potreba za ovom vrstom usluge postoji i kontinuirano raste.

O ovim problemima bilo je moguće saznati od stručnjaka koji rade u Centru za socijalni rad Kučevo, kao i u Državnom domu za odrasla i stara lica. Socijalni pedagog u Centru i glavna medicinska sestra u Domu, kao jednu od prvih promena koju uočavaju, ističu da se gastarbijteri u poslednje vreme suočavaju se problemom čuvanja i zbrinjavanja starijih članova porodice. Ovaj problem sada postaje osnovnim, dok su to ranije bili problemi zbrinjavanja maloletne dece. Raniji problem nastao je kao posledica strategije ostavljanja dece babama i dedama ili drugim rođacima na čuvanje, dok su roditelji radili i živeli van zemlje. Međutim, kasnijim uspevanjem da se reguliše boravak dece u inostranstvu, ona bi prelazila da žive i da se školuju kod roditelja. Tako se na već narušeni porodični balans gde, najpre, nedostaju roditelji, nadovezao novi porodični „aranžman“ koji je podrazumevao ostanak starijih članova domaćinstva da žive sami i bez pomoći mlađih.

Ovim terenskim istraživanjem, međutim, locirana su još dva problema. Jedan se odnosi na ostarele gastarbijtere koji se vraćaju u zemlju maticu i koji se

¹² Čiji vlasnici nikada nisu radili u inostranstvu.

nakon suočavanja s problemima u inostranstvu, vezanih za vlastitu starost, sada suočavaju s novim problemima iste vrste u mestu porekla. Drugi problem tiče se, upravo, ostarelih članova domaćinstva koji žive sami, često iskazujući i usamljenost i nemogućnost da u potpunosti funkcionišu na zadovoljavajuć način dok im deca i unuci rade i žive u inostranstvu. O ovim staračkim domaćinstvima specijalni pedagog govori na sledeći način: *Ima samačkih domaćinstava. Ženama je teže da napuste kuću. Ako su bračni parovi u pitanju, interesantno je da najčešće kažu: smestite vi njega ili nju, a ja ću da se snađem. Međutim, to snalaženje kratko traje.*

Iskustva stručnjaka u radu sa starijom populacijom u Kučevu i okolini svedoče o istim problemima, a kao glavni razlog nastanka nepovoljne situacije vide otpor ljudi prema smeštaju u ustanove socijalne zaštite. Njihov otpor temelji se, delom, na shvatanju da kada neko poseduje kuću da bi onda u njoj trebalo i da živi, a ne da je napusti kada ostari. O traženju pomoći od Centra, specijalni pedagog kaže: *Gotovo da su izbegavali da se obrate za pomoć. Misle: imamo decu, kuću našu i tu ćemo da umremo. Ali, kad se iscrpu sve mogućnosti, ljudi shvate da je nužni smeštaj jedino rešenje.* Kao posebno naglašen problem da se prihvati ova mogućnost javlja se i stid zbog osude okoline zbog čega se, najpre, opredeljuju za druge vidove pomoći poput već pomenutog unajmljivanja žena da po ceni od oko 300 evra neguju staru osobu. Korišćenje drugih mogućnosti, tako, postaju dvostruke strategije delovanja. S jedne strane rasterećuju članove porodice, dok s druge strane održavaju sliku porodice kao onu koja preduzima, za ovu okolinu, prihvatljive poteze.

Stručnjaci, međutim, uočavaju postepene promene i u prihvatanju mogućnosti boravka u staračkom domu i naglašavaju da se u poslednjih dve, tri godine stariji, ipak, lakše odlučuju na ovaj korak i pretpostavljaju da će se ovaj trend nastaviti u skladu sa porastom starih lica¹³ koja će se naći u stanju date potrebe u narednim godinama. Na promenu stava o nužnom smeštaju, po oceni zaposlenih, najviše je uticao život u inostranstvu i spoznaja da i tamo postoje domovi za stare. Mnoge od naših žena rade, upravo, u ovim domovima. Njihovo znanje o tome utiče i na njihove zahteve. Tako se rodbina, najpre, obraća da bi se raspitala kakvi su uslovi i šta se nudi kada je u pitanju smeštaj, ishrana, presvlačenje, kupanje, medicinska briga... Naročito ih zanima da li je moguće da korisnik doma vreme provodi u svom domaćinstvu kada članovi porodice iz inostranstva dođu na neko vreme kući. Upravo činjenica da Dom za odrasle i stare nije ustanova zatvorenog tipa, te da stara osoba može da dođe na probni period, opredelio je članove mnogih porodica da svoje stare smeste u dom. Transformacija doživljaja doma kao kazne za stare u realnu potrebu, dakle, sve je jasnije uočljiva i dodatno poduprta shvatanjem mlađih članova porodice da

¹³ Misli se na stare gastarbajtere ili stare roditelje gastarbajtera.

mogu da kontaktiraju i sa zaposlenima i sa svojim starima i da na izvestan način utiču na ono što se dešava u ustanovi¹⁴, a da sa druge strane ostanu slobodni da rade i brinu o porodici koju su stvorili u inostranstvu.

Ono što je karakteristično za ovu populaciju stanovnika koji su radili ili još uvek borave u inostranstvu jeste i izražena briga za stare. Kod njih se, prema rečima zaposlenih, ne javljaju ekstremni slučajevi zanemarivanja starih lica. Zaposleni kažu da na terenu nisu imali prilike da se sretnu sa medicinski potpuno zapuštenim i neuhranjenim osobama, bilo da se radi o starim gastarbajterima ili starima čiji su članovi porodice u inostranstvu, dok je to sve češća pojava među ostalim starima sa kojima dolaze u kontakt. U ređim slučajevima događa se da ne postoji osoba za kontakt kada Centar preuzima sve zakonom propisane mere. Do toga, obično, dolazi kada srodnici uzmu inostrano državljanstvo i kada prestaje njihova zakonska obaveza da se brinu o svojim starima. Za gastarbajtersku populaciju, međutim, karakteristično je to da, makar, materijalo zbrinu najstarije. Problem u medicinskoj nezi može nastati kao posledica unajmljivanja nedovoljno stručnih i posvećenih žena koje dolaze u kuću stare osobe i, upravo, to može biti okidač da se jedan vid usluge zameni drugim.

U razgovoru sa zaposlenima nametnula se večita tema vezana za gastarbajtere. Radi se, naime, o velelepni kućama koje ne ostaju same samo činjenicom da stara osoba odlazi u dom, već i činjenicom da sagovornici ističu da ih na terenu zatiču kako žive povučeni u jednu prostoriju s kupatilom i kuhinjom. Grandioznost građavina pretvara se, neretko, u veliki problem za održavanje, ali i za one koji tu ostaju da žive postaje izvor straha od potencijalnih provala i krađa.

Državni starački dom kao moguće odredište ostarelih gastarbajtera

Istraživanje u Domu za odrasla i stara lica Kučevo pruža dublji uvid u probleme ove ustanove i njenih korisnika. Već i iz naziva ustanove jasno je da se radi o izrazito heterogenoj zajednici korisnika¹⁵ kako po osnovu prijema u dom i starosnoj strukturi, tako i po osnovu toga da li se radi o zavisnim, poluzavisnim ili nezavisnim korisnicima. Od ukupnih 150 postelja, u trenutku vođenja razgovora, u domu je bilo 136 lica, od toga petnaestak deviznih penzionera i onih čija su deca na radu u inostranstvu. Oni su, ujedno, predstavljali i najmalobrojniju grupu korisnika, što zaposleni obrazlažu činjenicom da ova populacija ima no-

¹⁴ Po prihvatljivoj ceni od oko 30.000 dinara u koju nisu uračunati lekovi i pelene za odrasle.

¹⁵ Većinu čine poljoprivredni penzioneri s minimalnim primanjima do 12.000 dinara mesečno.

vac i za privatni dom koji je, kako kažu, daleko skuplji. Te korisnike ocenjuju kao lakše za saradnju, mada ističu da je privikavanje na domske uslove individualno. Kod njih, međutim, postoji posebna vrsta pomirenosti sa tim da su deca i unuci daleko. Višegodišnje iskustvo života bez njih čini da ovi korisnici lakše podnose razdvojenost nego oni čija deca žive u istom ili u nekom obližnjem mestu, a koja ih podjednako retko posećuju ili to uopšte ne čine. S druge strane, stari gashtarbajteri imaju iskustvo ostavljanja svojih starih na brigu drugima, tako da im je pozicija dece jasna i opravdana. Glavna medicinska sestra kaže da je početno odbijanje normalo i uobičajeno: *Na početku bude problema, ali kada shvate da su im životi goli i prazni, kada nemaju s kim da progovore i da ne mogu da čuju reč jednu, onda shvate da im je ovde bolje nego kod kuće. Za njih je bolje čak i kad se svađaju na hodniku, a znaju oni i to kao deca.* Zaposleni ocenjuju da je od najveće važnosti saradnja sa članovima gashtarbajterskih porodica. Činjenica da su voljni da obezbede svu zdravstvenu opremu kojom Dom ne snabdeva korisnike i da su spremni da u momentu reaguju, čini da dani njihovih starih prolaze lakše nego u slučaju drugih daleko siromašnijih korisnika čiji smeštaj subvencioniše država.

Među problemima u radu ustanove važno je ukazati i na nedostatak stručnog kadra koji nije dopunjavan nakon odlaska u penziju starijih kolega usled zabrane primanja novih zaposlenih koja je bila na snazi i u vreme vođenja intervjua. Pravnik podseća da su restrikcije u zapošljavanju uvedene još 2005./2006. godine i da je ozbiljno ugroženo funkcionisanje ovog Doma. Kao ilustracija datog problema trebalo bi da posluži podatak da je u Centru za socijalni rad zaposlen jedan psiholog, s pola radnog vremena, koji samo jednom nedeljno odlazi u dom; da u centru radi jedan socijalni radnik koji je u isto vreme i upravnik ustanove i da, koliko je moguće, radi i u Domu. Rad u ovim ustanovama dodatno opterećuje i kontinuirano uvećavanje administrativnih poslova. Zaposleni se zbog toga žale na prekovremeni rad i sagorevanje na poslu, što mora imati negativnih posledica i za korisnike, koji zbog toga nisu u prilici da usluge koriste u skladu s individualnim potrebama.

U Domu su obavljena i dva intervjua sa korisnicima¹⁶ pod okolnostima koje su već obrazložene u ranijem toku rada. Stariji Dušan žalio se na uslove u Domu,

¹⁶ **Dušan** je u vreme vođenja razgovora imao 91 godinu. U Domu je četiri godine u koji je došao nakon što je postao udovac i nakon što se teško razboleo. Sva tri sina mu žive u inostranstvu i u penziji su. Dušan je u penziji duže od četrdeset godina, a period po penzionisanju posvetio je odgajanju unuke koja je imala šest meseci kada su on i njegova supruga preuzeli brigu o njoj. Danas i ona živi u inostranstvu.

Biserka je u vreme vođenja razgovora imala 67 godina i već četiri godine je živela u domu. U Salzburgu je živela od 1969. do 1992. godine, kada se psihički razbolela, a od 1995. godine je u invalidskoj penziji. Radila je teške fizičke poslove u tkanici, kasnije i u hotelu gde je zadobila i fizička oštećenja. Od muža se rastala. On sada živi u kući

ali najviše na lošu i „slabu“ hranu. I ovi stari su u velikom zdravstvenom riziku od kombinovanih oboljenja zbog čega ishranu vide kao važan faktor u očuvanju kakve-takve vitalnosti. Dušan se po tome, dakle, ne razlikuje od drugih, ali ono što ga za ovo istraživanje čini zanimljivim jeste činjenica da je danas njegova veza s unukom jača od veze sa sinovima i da ga ona obilazi i pomaže. O razlozima zbog kojih se našao u Domu, govori: *Nije meni baš najbolje u domu, ali druge uslove nemam. Posle ženine smrti, pao sam u trans i ne znam koliko vremena. Umro sam. Probudio sam se, ali više ne mogu. Ako padnem s kreveta, ne mogu da se dignem. U dom sam došao u dogovoru sa sinom¹⁷. Došao sam ovde i nije baš naj srećnije rešenje, ali bolje nemam. Veliki je broj starih, dotrajalih ljudi. Ja sam o svojim roditeljima vodio računa, ali su se stvari promenile. To je bila druga priča...*

Primer deviznog penzionera pomirenog s okolnostima u kojima se nalazi jeste Biserka. Svoje zdravstveno stanje opisuje na sledeći način: *Stomak, glava, kičma, mozak, pritisak, živci... Sve je to otišlo na nervnoj bazi. Eto, na lekovima živim. Prvih petnaest godina sam živela sama. Onda me je ćerka¹⁸ gledala godinu dana, ali više nije moglo.* Biserka je u nekoliko navrata boravila u psihijatrijskoj bolnici i kako više ne sme da ostaje sama, ćerka i zet su je smestili u dom, mada, ona kaže da je i sama razmišljala o tome. Ne žali se na uslove, naprotiv. Njoj je u domu bolje nego da bude sama kod kuće bez lekarskog nadzora. Zadovoljna je kvalitetom života s obzirom na sve okolnosti koje su je zadesile, a za koliko-toliko mirnu starost zaslužnom smatra, upravo, svoju penziju. O starosti kaže da je počela da razmišlja sa trideset tri godine od kada je počela da vodi računa da joj novac bude uplaćivan za penzijsko i socijalno osiguranje. Imala je dobrog savetnika kome je danas zahvalna jer ima gde da provede poslednje dane i dodaje: *E da mogu, ja bih sutra išla u Austriju. Tamo sam samo gledala da imam penziju. K'o da me nešto teralo, vuklo. K'o da sam znala da će mi sada trebati. Samo sam to mislila – da imam penziju kad ne mogu da radim.*

Ono što je na ovom skromnom uzorku moguće konstatovati jeste odsustvo strategija delovanja u okolnostima kada se ljudi nađu u staračkom domu¹⁹, ali i to da sam dolazak može predstavljati svojevrstnu strategiju delovanja. Reč je naime o sklanjanju, pa i bežanju od problema koji nastaju kao posledica lošeg zdravlja i narušenih porodičnih ili bračnih odnosa.

koju su zajedno gradili, sa roditeljima. Biserkina penzija iznosi 623 evra, a dom plaća 28.000 dinara.

¹⁷ Dom plaća Dušan s tim da mu do pune cene pomaže jedan od sinova koji mu daje sto evra mesečno.

¹⁸ Dve ćerke i sin žive u Austriji.

¹⁹ Izuzev u načinu na koji se troši razlika u iznosu devizne penzije u odnosu na troškove.

Gastarbajteri i njihovi roditelji – jedini korisnici privatnog staračkog doma

Za razliku od državnog doma, privatni dom za stara i penzionisana lica „Homoljski raj“ u Kučevu među stanarima ima isključivo devizne penzionere ili roditelje onih gastarbajtera koji se i dalje nalaze u inostranstvu. Ovaj dom „korisnicima obezbeđuje stanovanje, ishranu, negu, zdravstvenu zaštitu, kulturne, zabavne, rekreativne i druge aktivnosti i usluge, zavisno od potrebe, sposobnosti i interesovanja“²⁰, nalazi se u gradu i ima šesnaest postelja. U vreme istraživanja u njemu je boravilo petnaest žena i jedan muškarac. Slobodnih mesta, po rečima zaposlenih, nikada nema zbog čega se prave i liste čekanja. Ova okolnost uticala je na to da se Domu kao matičnom, tri godine kasnije, pridruži nova domska jedinica u Požarevcu sa 48 postelja. Manjak domskih kapaciteta u ovom delu zemlje, na koji je već skrenuta pažnja, i činjenica da postoji populacija koja može da plati uslugu, ovu delatnost učinila je itekako isplativom, čak i kada se odvija u legalnoj zoni poslovanja što potvrđuje tvrdnju da starost može biti „dobra roba“ kada se nađe na tržištu (više u Milosavljević 2014b, 181).

Dotatna pogodnost, u konkretnom slučaju, jeste ta da se radi o porodičnom biznisu. Vlasnici su muž i žena koji nikada nisu radili u inostranstvu ali su, suočeni s brigom o svojim starima i pratećim troškovima, shvatili da od toga mogu da zarade. Menadžer doma je brat vlasnice koji je ranije bio bez posla. Oni ističu da ulaganja uvek ima, ali i da je moguće dobro poslovati u čemu su im od koristi i saveti stručnjaka iz ove oblasti i seminari koje pohađaju. Ta činjenica doprinela je i tome da vlasnici nemaju problem da zaposle osoblje. Deset sestara i negovateljica su stalno zaposlene, a honorarno kod njih dva sata dnevno radi i socijalna radnica koja je u državnoj penziji. Pokušava, koliko je moguće, da sa korisnicima radi i individualno i grupno, ali se kao problem javlja činjenica da je tri četvrtine korisnika dementno ili da imaju probleme sa sluhom i vidom.

S jedne strane, dakle, uočljivi su daleko bolji uslovi za život nego u državnom domu, ali s druge strane uočljiva je i daleko teža kategorija korisnika, najčešće u godinama od 80 do 90, koja od prednosti koje im se nude malo šta mogu da koriste i time poprave kvalitet života. Kao najvažnija ispostavalja se medicinska briga koja i predstavlja glavni razlog za njihov dolazak u dom. Zaposleni navode da su se njihova deca odlučila na ovaj potez tek pošto su bili nezadovoljni brigom koju su dobijali od unajmljenih žena. Menadžer doma to obrazlaže na sledeći način: *Ljudi najčešće uzimaju žene da im pomažu, ali se brzo razočaraju. Ili im ne daju lekove na vreme ili to rade na neadekvatan način. Uglavnom sve to lepo krene, ali kasnije bude problema kada vide šta sve treba da se radi oko stare osobe. Treba promeniti samo pelene četiri puta dnevno.* Ovom razlogu

²⁰ Dostupno na: <http://www.homoljskiraj.co.rs/>

socijalna radnica dodaje još dva. Prvi se odnosi na to da su mnogi od korisnika radili u inostranstvu i da su se tamo upoznali s ovim vidom brige: *Neki ljudi potpuno prihvate zapadni sistem. Jednostavno neće više da žive sami. Mnoge kuće su u seoskim područjima izolovane. Onda se lepo preračunaju, imaju novca i što da ne.* Ali, dodaje i to da su i deca koja ih obilaze usvojila zapadni model u ophođenju prema svojim starima: *Kada dođu, onda ih izvedu u grad, odvedu ih kući. Oni su to gledali na zapadu i uglavnom znaju kako prema njima da se ponašaju. To što su tamo videli je, uglavnom, bio i okidač da ih smeste. Kod nas su još uvek otpori smeštanju u dom veliki. Nismo još dostigli taj nivo shvatanja, kulture, čega god hoćete, da ljudi kažu: e, sad ćemo ga smestiti u dom. I selo osuđuje one iz ruralnih područja koji se na to odluču. Onda moraju i to da protutaju. Ipak, ovo je za njih često jedino rešenje i najbolje.*

U „Homoljskom raj“ su obavljani razgovori sa dve korisnice²¹, obe invalidske penzionerke i teško bolesne. O svojim razmišljanjima o starosti, ali i uslovima u domu Bojana kaže: *Najvažnije je imati dobru negu, porodicu. Ja mislim da će meni moja deca da pomognu. Ali, ako budem kao ovaj narod ovde, kao ovi starci, bolje da me dovedu u dom. Ovde je lepo, čisto. Fine su ove devojke što rade ovde. Ja se sa mladima družim ovde. Šta ću sa ovim starcima, kad oni ništa ne znaju?* Pomirenost s okolnostima i promenu na bolje u kvalitetu života moguće je pronaći i u Dušičinom odgovoru koja, pored bolesti kao razlog za dolazak u dom, navodi i kuću koja je za nju postala veliki problem: *Imala sam strah od tu kuću. Plašili su me. I ušli su u kuću preko mene. Svašta su mi radili. Opijali me. I ja onda ništa ne čujem, ne vidim, a sef su mi otvorili. Imala sam pare, dokumenta. I svašta sam nalazila u kući. Nisam spavala. Mnogo sam se plašila. Tako sam rešila da dođem ovde.* Za ovaj događaj krivi komšije koje su htele da kupe njenu kuću koja im je bila pogodna zato što je blizu. Dušica kaže i da nije imala zaštitu od policije, ali da kuću nije htela da proda. Ona i dalje vodi računa o njoj zbog čega povremeno odlazi iz doma.

Kao i kod ispitanika u državnom domu, odgovorima dominira pomirenost s okolnostima u kojima se živi i svest o tome da je domsko rešenje bolje nego usa-

²¹ **Dušica** je u vreme vođenja intervjuja imala 66 godina. U Holandiju se iselila 1971. godine gde je radila kao čistačica, između ostalog i u staračkom domu. Posle povrede vrata i psihičkih smetnji, sa 36 godina dobila je invalidsku, a sa 65 i starosnu penziju. Sa mužem se vratila u zemlju, a za svoj trenutni status kaže da je „ostavljena“. Ima ćerku koja živi u Holandiji. Prima penziju od 650 evra.

Bojana je rođena 1967. godine i kao dete gastarbajtera u Švajcarsku odlazi sa 18 godina. U invalidsku penziju odlazi sa 40 godina, nakon povrede kičme, ustanovljene postporođajne depresije i shizofrenije. U zemlju se vratila pre pet godina sa mužem zbog bolesti njegovih roditelja. On je, u međuvremenu, doveo drugu ženu u kuću, a Bojana pre dve godine prelazi u „Homoljski raj“ kako bi mogla redovno da viđa troje dece koja s ocem žive u okolini Kučeva. Od penzije i dečjeg dodatka prima oko 2500 evra.

mljeni život bez medicinske nege. I strategije delovanja koje se kod njih javljaju svedene su na minimum, tj. na dolazak u dom kao strategiju prevazilaženja porodičnih i zdravstvenih problema, ali i onih povezanih sa samoćom i nezaštićenošću.

Završna razmatranja

Kao jedan od osnovnih zaključaka koji se nameće jeste taj da je čitav splet zdravstvenih, socijalnih, porodičnih, ekonomskih, privrednih, pa i političkih faktora uticao na način na koji je oblikovana starost naših gastarbajtera, ali i način na koji o njoj promišljaju kao delu sadašnjosti ili budućnosti. U odnosu na označeno, osmislili su i različite strategije delovanja koje su u aktivnoj fazi, tj. kod ispitanika koji žive samostalno i nezavisno od pomoći i bruge drugih, daleko razvijenije u odnosu na strategije koje se mogu prepoznati u životu ispitanika koji žive u nekom od staračkih domova.

Kada je reč o prvoj kategoriji ispitanika, neke od strategija delovanja posledica su njihovog specifičnog načina života, dok je moguće prepoznati i jednu univerzalnu a koja se tiče „upotrebe“ vlastite starosti kao opravdanja za određeni vid ponašanja ili, pak, potpunog negiranja starosti ukoliko to donosi veći benefit u određenim situacijama. Kod ovih ispitanika bilo je moguće ispratiti i transformaciju jedne strategije u drugu do čega dolazi upravo činjenicom da su prešli u red starih gastarbajtera. Dok je za mlađe životno doba bila karakteristična štednja, i to najčešće na hrani, te rad po nekoliko paralelnih poslova u visokostresnim okolnostima ne bi li se uštedelo dovoljno za izgradnju kuća u rodnom kraju, u poznijoj dobi, kada se steklo sve što se želelo i kada je ovaj rizični stil života došao „na naplatu“ kroz teške i višestruke bolesti, kao jedna od dominantnih strategija delovanja javlja se život na dve adrese s ciljem korišćenja bolje medicinske usluge u inostranstvu s jedne strane, ali i povoljnijeg finansijskog statusa u zemlji porekla s druge strane, koji ostvaruju zahvaljujući deviznoj, mahom, invalidskoj penziji.

Kao jedna od važnih strategija javlja se i život sa decom ili u njihovoj blizini. Ova strategija može predstavljati još jednu transformaciju delovanja. Dok je ranije kao jedna od ključnih strategija za boravak u inostranstvu služila pomoć baba, deda i ostalih strodnika u čuvanju dece, danas se njeni ostareli kreatori oslanjaju, upravo, na pomoć dece u budućnosti koja će im doneti još dublju i zavisniju starost. Od toga da li su deca ostala da žive ovde ili su se i ona, u međuvremenu, iselila, u velikoj meri zavisi i to gde će njihovi roditelji živeti. Kada je reč o prvoj mogućnosti, onda je uočljiva i strategija „igranja na kartu“ devizne penzije kao najvećeg primanja u domaćinstvu.

Podjednako važnu strategiju delovanja predstavlja i rad u starosti koji, bez obzira da li se obavlja u vlastitom domaćinstvu ili se odvija u sivoj zoni, doprinosi

očuvanju mentalnih i fizičkih sposobnosti stare osobe, ali i osećaju vlastite vrednosti i ravnopravnosti s ostalim članovima porodice dopunom kućnog budžeta.

Poslednja važna strategija delovanja predstavlja deljenu strategiju starijeg pojedinca i članova njegove porodice, a podrazumeva unajmljivanje tzv. žene kao pomoći ostareloj osobi u svakodnevним poslovima i pružanju osnovne zdravstvene nege. Dok za starijeg člana porodice ova pomoć znači odlaganje ili izbegavanje odlaska u dom, za širu porodicu ova strategija pruža mogućnost rasterećenja od brige o staroj osobi i nastavak radnog i porodičnog života daleko od nje, ali i stvaranje slike uzorne porodice koja se brine o svojim starima, što bi u suprotnom naišlo na osudu okoline.

U slučaju ispitanika koji žive u nekom od domova uočljivo je to da strategije delovanja gotovo da prestaju da postoje izuzev u načinu na koji se raspolaze novčanim viškom koji može nastati kao razlika između devizne penzije i cene domskog smeštaja. Međutim, sam odlazak u dom može se tumačiti, možda, kao poslednja ali veoma važna strategija delovanja koja starom i nemoćnom gastarbajteru ili starom roditelju gastarbajtera dopušta da na ovaj način rezeši još veći porodični i/ili zdravstveni problem.

Ovim prilogom ukazano je na još nekoliko problema koji se tiču starije gastarbajterske populacije koja je u porastu, kao i na nedovoljnost domskih kapaciteta da odgovore na njihove potrebe u istočnom i jugoistočnom delu Srbije. Potreba za legalnim privatnim domovima, gde bi bili kontrolisani i nega koja se pruža ali i tokovi novca, pokazaje se kao izrazito velika i zato ne čudi što je država pokušala da razvije strategiju privlačenja gastarbajtera, najpre kao investitora, a onda i kao korisnika. Ono što se ovim istraživanjem, međutim, pokazalo jeste da državna strategija nije bila delotvorna uprkos uočenim potrebama koje kontinuirano rastu.

Literatura

- Anić, Josip i Adriana Pavlinić Wolf. 1985. Socijalni i individualni problemi djece migranata. *Migracijske teme* 2 (1): 43–59.
- Antonijević, Dragana, Ana Banić Grubišić i Marija Krstić. 2011. Gastarbajteri – iz svog ugla: kazivanja o životu i socio-ekonomskom položaju gastarbajtera. *Etnoantropološki problemi* 6 (4): 983–1011.
- Antonijević, Dragana. 2011a. Gastarbajter kao liminalno biće: konceptualizacija kulturnog identiteta. *Etnoantropološki problemi* 6 (4): 1013–1033.
- Antonijević, Dragana. 2011b. „Teorijsko-hipotetički okvir za proučavanje kulturnog identiteta gastarbajtera“. У *Културни идентитети као нематеријално културно наслеђе: зборник радова са научног скупа Културни идентитети у XIX веку*, Бојан Жикић (ур.), 27–42. Београд: Српски генеалогски центар: Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета.
- Antonijević, Dragana. 2012. Faktori izgradnje kulturnog identiteta radnih migranata iz Srbije. *Etnološko-antropološke свеске* N. s. 20 =9: 21–34.

- Antonijević, Dragana. 2013a. *Stranac ovde, stranac tamo: antropološko istraživanje kulturnog identiteta gastarbajtera*. Beograd: Srpski genealoški centar: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Antonijević, Dragana, Marija Krstić i Ana Banić Grubišić. 2013b. Conditions of Labour Migrants in the Republic of Serbia. Preliminary Perspective. *Etnoantropološki problemi* 8 (2): 385–402.
- Browne JP, Boyle CA, McGee HM, et al. 1994. Individual quality of life in the healthy elderly. *Quality of Life Research* 3:235–244.
- Cesare, Francesco. 1974. Expectations and Reality: A Case Study of Return Migration from the United States to Southern Italy. *International Migration Review* 8 (2): 245–262.
- Gmelch, George. 1980. Return Migration. *Annual Review of Anthropology* 9: 135–159.
- King, Russell. 2002. Towards a New Map of European Migration. *International Journal of Population Geography* 8: 89–106.
- Kovač, Senka. 2010. Na životnim raskrsnicama: predstave Beograđana o svojoj starosti. *Etnoantropološki problemi* 5 (3): 57–74.
- Kovačević, Ivan. 2010. Legenda o dedi i Jaffa keksu. *Etnoantropološki problemi* 5 (3): 43–55.
- Kovačević, Ivan i Marija Krstić. 2011. Između istorije i savremenosti: antropološko proučavanje gastarbajtera u 21. veku. *Etnoantropološki problemi* 6 (4): 969–982.
- Krстић, Марија. 2011. Дијаспора и гостујући радници у иностранству: основни појмови. *Етноантрополошки проблеми* 6 (2): 295–317.
- Krстић, Марија. 2013. „I'm a poor lonesome cowboy and a long way from home...“: српски документарни филмови о гастарбајтерима. *Etnoantropološki problemi* 8 (2): 499–518.
- Laz, Cheryl. 1998. Act Your Age. *Sociological Forum* 13(1): 85–113.
- Margolis, Maxine S. 1995. Transnationalism and Popular Culture: The Case of Brazilian Immigrants in the United States. *Journal of Popular Culture* 29: 29–41.
- Markov, Ivaylo. 2012. Migration, Household and Decision-Making Conflicts: The Case of Albanians from the Republic of Macedonia. In *Migration and Identity. Historical, Cultural and Linguistic Dimensions of Mobility in the Balkans*, Petko Hristov ed., 115 – 129. Sofia: Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum Bulgarian Academy of Sciences – Paradigma.
- Marković, Predrag. 2005. Gastarworkers as the Factor of Modernization in Serbia. *Istorija 20. veka* 2: 145–163.
- Meeberg, Glenda A. 1993. Quality of life: A concept analysis. *Journal of Advanced Nursing* 18 (1): 32–38.
- Milosavljević, Ljubica. 2008. Formiranje stava o starima kao glasačima kroz medijske izvore. *Етнолошке свеске* N. s. 12=1: 83–108.
- Milosavljević, Ljubica. 2010a. „Namčori“ iz komšiluka: predstavljanje starosti u domaćoj televizijskoj reklami. *Etnoantropološki problemi* 5 (3): 75–97
- Milosavljević, Ljubica. 2010b. Konstrukcija starosti: štampa o domovima za stare (1945–1960). *Etnoantropološki problemi* 5 (2): 165–183.
- Milosavljević, Ljubica. 2011a. Upravljanje vremenom i njegovo vrednovanje starijih pripadnika društva zavisnih od brige i pomoći drugih. *Antropologija* 11 (2): 215–231.

- Milosavljević, Ljubica. 2011b. Upravljanje vremenom i njegovo vrednovanje kod starijih pripadnika društva. *Antropologija* 11 (1): 143–159.
- Milosavljević, Ljubica. 2012. *Ogledi iz antropologije starosti*. Beograd: Srpski genealoški centar: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Milosavljević, Ljubica. 2014a. *Antropologija starosti. Penzije: konstruisanje starosti kao društvenog problema kroz penzije – od prvih penzionera do penzionih fondova*. Beograd: Srpski genealoški centar: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Milosavljević, Ljubica. 2014b. *Antropologija starosti. Domovi: konstruisanje starosti kao društvenog problema kroz organizovano domsko zbrinjavanje – od sirotinjskih do staračkih domova*. Beograd: Srpski genealoški centar: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Noro, A. and S. Aro. 1996. Health – Related Quality of Life among the Least Dependent Institutional Elderly Compared with the Non-Institutional Elderly Population. *Quality of Life Research* 5/3:355–366.
- Urano, Edson I. and Yamamoto, Lucia E. 2008. Social and Economic Support among Migrants and Families Left Behind in Transnational Contexts. *International Journal on Multicultural Societies* 10(2): 223–239.

Ljubica Milosavljević

Institute of Ethnology and Anthropology
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Dragana Antonijević

Department of Ethnology and Anthropology
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

*Nursing homes as the perspective
and reality of guest workers in old age*

The aim of this paper is to present the results of research conducted as part of the „Ambivalent nostalgia in the cultural heritage of gastarbeiters“ project of the Ethnological-anthropological society of Serbia. The research was conducted in Kučevo and Vienna in 2014. The research focused on older guest workers or gastarbeiters who are mostly in the status of disabled pensioners, and seniors whose family members work abroad. An important criterion for determining the gasterbeiter population was entering into the sphere of work in an active capacity, specified by the assumed „temporality“ in the country of work; the determination of „seniority“ is based on the criteria of exiting the active sphere of work. In this way a new kind of *old* person, a new kind of *pensioner* was formed – the *foreign currency pensioner* whose operating strategies are partly in the focus of this paper. Aside from these strategies, the paper analyzes the

strategies employed by the family members of *gastarbeiters* facing the old age of their relatives who reside in their country of origin either permanently or on a semi-permanent basis; as well as the strategies which the Gerontological Society of Serbia tried to develop in cooperation with the former Ministry of Diaspora RS with the aim of attracting aging *gastarbeiters* to domestic nursing homes, as well as stimulating the diaspora to invest in such institutions in Serbia. In short, the life experiences and attitudes of 14 pensioners interviewed in Kučevo and Vienna on issues of old age, possible – or ongoing life in a nursing home, the differences and/or similarities between them and other old folks they encountered abroad or at home, as well as experiences with working with the aging *gastarbeiter* population shared by six employees in a private as well as a public nursing home in Kučevo, will be the object of analysis in this paper.

Key words: aging guest workers, *gastarbeiters*, old age, nursing homes, operating strategies

*Maison de retraite comme perspective
et réalité des gastarbeiters dans leur vieillesse*

Cet article a pour objectif de présenter une partie des résultats du projet „Nostalgie ambivalente dans l’héritage culturel et l’identité des *gastarbeiters* (travailleurs temporaires à l’étranger)“ de la Société Ethno-anthropologique de Serbie qui a été mené en 2014 à Kučevo et à Vienne. Dans cette recherche l’attention était tournée vers la population de *gastarbeiters* âgés, qui ont pour la plupart le statut des retraités pour invalidité, ou vers des personnes âgées dont les membres de famille sont actuellement travailleurs temporaires à l’étranger. C’est l’entrée dans la sphère active, particulière par son caractère „temporaire“ supposé dans le pays du séjour de travail qui est un des principaux critères pour appartenir à la population de *gastarbeiters*, alors que l’on prend comme critère de l’âge le moment de la sortie de la sphère active du travail. De cette manière, un vieil homme nouveau a été créé, nouveau retraité – retraité dont la pension est en devises – dont les stratégies d’action sont partiellement au centre de cette recherche. À côté des stratégies mentionnées, dans cet article sont analysées les stratégies des membres des familles de *gastarbeiters*, confrontés avec la vieillesse du parent qui temporairement ou durablement vit dans son pays natal; sont analysées également les stratégies que la société de Gérontologie de Serbie en collaboration avec le Ministère de la diaspora récemment supprimé, afin d’attirer les *gastarbeiters* vieillissants dans des maisons de retraite locales, mais aussi afin de stimuler la diaspora d’investir dans cette variété d’offre de services aux personnes âgées. En bref, les expériences personnelles et les positions de quatorze personnes interrogées retraitées que l’on a interviewées à Kučevo et à Vienne à propos de leur âge, de leur vie dans une maison de retraite potentielle

ou se déroulant déjà à l'heure actuelle, ressemblances et/ou différences entre elles et les autres personnes âgées qu'elles rencontrent à l'étranger ou à la maison; ainsi que les expériences professionnelles de six employés dans les maisons de retraite d'état et privées à Kučevo, expériences acquises avec la population âgée de *gastarbeiters* sera l'objet de l'analyse qui suit.

Mots clés: gastarbeiters, vieillesse, maisons de retraite, stratégies d'action

Primljeno / Received: 15. 06.2015.

Prihvaćeno / Accepted: 30. 06. 2015.